

Szakmai beszámoló a 109209. számú, Az 1848 és 1945 között működött magyarországi egyetemi tanárok adattára (rekrutáció – tőkék – hálózatok – életutak) című NKFI/OTKA-kutatásról

Kutatásunk szerves folytatása az ELTE Szociológiai Intézetében még az 1990-es években Huszár Tibor vezetésével indult történeti elitvizsgálatnak. Ennek keretében folyt többek között az intézményi és pozicionális alapon meghatározott két világháború közötti magyarországi tudáselit vizsgálata. Miután itt a pozíció halmozódások elemzésével kiderült, hogy az egyetemi tanárok foglalták el a tudáselit pozíciók kétharmadát, s így nyilvánvaló lett, hogy ők adták a tudáselit magvát, kutatásunk időhatárát kiterjesztve az egész polgári korszakra, az 1848 és 1944 közötti valamennyi egyetemi professzorral kezdtünk foglalkozni. Megállapítottuk, hogy ebben az időszakban 1044 egyetemi tanár működött hosszabb-rövidebb ideig Magyarország egyetemén. Mostani kutatásunk alapvető célkitűzése az volt, hogy ennek az 1044 egyetemi tanárnak elkészítsük a megbízható prozopográfiai adattárát.

Az adattári séma részleteinek kidolgozásánál az volt a fő szempontunk, hogy feltárhassuk és elemezhesük az egyetemi tanárok területi, társadalmi, vallási, etno- és szociokulturális származását, a tudástőke felhalmozódását (családi milió, középiskola, egyetem, külföldi ösztöndíjak, tanulmányutak, magántanári habilitáció, nyelvtudás, szerkesztőbizottsági tagságok), a karrierutakat, az életpályák típusait, a kiválasztás, kinevezés mechanizmusait, a kapcsolati hálókat, a közéleti és politikai szerepvállalást, az egyesületi és társulati tagságokat, valamint az elismeréseket és kitüntetéseket.

Úgy döntöttünk, hogy az egyes egyetemi tanárok adatlapjaival nem ábécérendben haladva foglalkozunk, s még csak nem is az intézmények vagy időrend szerint, hanem egy sajátos történeti szociológiai nézőpontból kiindulva. A két világháború közötti professzorok rekrutációját vizsgálva ugyanis azt láttuk, hogy a társadalom középrétegeiből származtak. E középrétegek tagolásához olyan dimenziókat és mutatókat használtunk, amelyeket a magyar társadalomtörténet dolgozott ki. Ezek segítségével valóságosan létezett társadalmi csoportokat, alakzatokat kerestünk. Ezeknek az alakzatoknak az inkonzisztenciáját sok esetben a különböző rendi-jogi mintázatú státuszok, felekezeti és etnokulturális csoportok magyarították. Kitapintható volt néhány, a hagyományosan használt

társadalomszerkezeti elemeken átnyúló vagy azoknak sajátos részét képező kisebb-nagyobb szociokulturális, etnokulturális alakzat, felekezeti-művelődési tömb: a városi gyökerű német - főleg felvidéki - evangélikus értelmiség; a városi, római katolikus iparosság; az asszimiláns zsidóság változatai; a több generáció óta államszolgálatban álló római katolikus hivatalnokság; a református kollégiumok, valamint a hozzájuk kapcsolódó parókiák és kisiskolák hálózatában formálódó magyar etnikumú értelmiségi csoport; a római katolikus svábok és más, vidéki (nem városi) németek feltörekvő földműves és iparos blokkja. Annak érdekében, hogy ezeket a kisebb alakzatokat nagyobb biztonsággal meg tudjuk ragadni, tovább bővítettük a személyenként felderítendő adatok körét. Elsősorban a történeti dimenziót mélyítettük, hogy a különböző történeti eredetű rendi-jogi mintázatok, státuszok, felekezeti és etnokulturális hátterek láthatóbbá váljanak. Az apákon túl a nagyszülők, dédszülők adatainak minél teljesebb feltárására, területi mozgásuk, iskolázásuk, felekezetiességük megismerésére törekedtünk. Az utóbbinak különösen nagy jelentőséget tulajdonítottunk, hiszen az egyetemi tanári rekrutáció szempontjából fentebb említett társadalomtörténeti alakzatoknak a megnevezésében mindenütt szerepelt valamilyen felekezeti elem, ami az alakzat mintázatát döntő módon meghatározó, konstituáló tényező volt. A magyar nemzeti kultúra felekezeti fogantatású tagolódása s például a katolikus-protestáns hagyománykettősség műveltségalkító szerepe ismert a művelődéstörténeti irodalomban. A magyar társadalomtörténeti kézikönyv is kiemeli, hogy a koraujkori konfesszionalizáció óta az egyén társadalmi pozícióját, identitását s közösségi életét is jelentősen befolyásolta a felekezethez tartozás, a teljes élet vallási keretezettsége. Tóth Zoltán úttörő társadalomtörténeti munkájában Szekszárd 19. század végi – 20. század eleji társadalmát elemezve olyan csoportokat írt le, amelyek esetében empirikusan bizonyította a felekezeti-etnikai dimenzió magyarázó erejét. A jeles történeti szociológus, Karády Viktor egész munkásságának egyik újszerű törekvése a felekezeti-etnikai dimenzió jelentőségének dokumentálása a 19-20. századi magyar művelődés- és társadalomtörténetben.

Ebből kiindulva igyekeztünk összekapcsolni a felekezetiesség művelődéstörténeti és társadalomtörténeti megközelítését. A száz éves polgári korszak egyetemi tanárainak rekrutációját kutatva azt feltételeztük, hogy az azonos felekezeti hátterű

egyetemi tanárok életrajzi szócikkeinek, eredetüknek és életútjuknak egymás mellé helyezése az adattárban segíthet abban, hogy történeti alakulásában tudjuk megragadni és hitelesen megrajzolni azokat a felekezeti-művelődési alakzatokat, amelyeket az egyszerűbb történeti-szociológiai mutatók számbavétele alapján is feltételeztünk. Azt gondoltuk, hogy láthatóbbá válhatnak a csoportokat összekötő jellegzetes társadalmi hálózatok, a tipikus élethelyzetek és kontextusok, valamint az is, hogy a legújabb nemzedékeknél hogyan, milyen szabályszerűségek szerint halványodnak a felekezeti jegyei. Ezért úgy döntöttünk, hogy a felhalmozott adattömeget személyenként, egységes séma szerinti szócikkekben felekezeti csoportonként közöljük. (Ehhez a megközelítéshez kapcsolódva megjelenés előtt álló harmadik adattári kötetünkben írtunk egy fejezetet Egyetem és felekezeti Magyarország címmel.)

Első kötetünk egy sokszínű, mégis jól körülhatárolható csoport, a zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok útját mutatta be a diszkriminációtól az emancipáción és az asszimiláción át a diszkrimináció felújításáig. Munkánkat ezután a református egyetemi tanárok adatlapjainak az elkészítésével folytattuk. Ez a 182 fő az összes egyetemi tanár egyötöde. Elkészítettük a 11 unitárius professzor szócikkét, majd a számarányukhoz képest erősen felülreprezentált evangélikusok következtek (138 fő, 15 %). Befejezésül a legnagyobb, 557 fős római katolikus csoporttal foglalkoztunk (60 %). A görög katolikusok száma 14, a görögkeletieké 3 volt. Az egyéb kategóriába hárman tartoztak (anglikán és felekezeten kívüli).

Az adatlapok készítésénél a vezető kutató betegsége, illetve a másik senior kutató, Kiss Zsuzsa megnövekedett munkahelyi elfoglaltsága miatt nem tudtunk az eredetileg eltervezett ütemben haladni. Az engedélyezett többszöri futamidő hosszabbításnak köszönhetően azonban a szerződésben szereplő kutatókkal, segéderőkkel és költségvetéssel sikerült a projektnek ezt a legfontosabb célkitűzését teljesíteni.

Az adatlapokkal való folyamatos foglalkozással párhuzamosan nagyon jól haladtunk az elemző tanulmányok és publikációk készítésével. Első közlésünk a Korall Társadalomtörténeti folyóiratban jelent meg a református tanárok egy kisebb csoportjának a feldolgozása alapján: „A debreceni tudományegyetem református

hittudományi kari tanárainak prozopográfiája és a református felekezeti-művelődési alakzat szociológiája”. A professzorok családtörténete alapján nem volt kétséges, hogy a református felekezeti-művelődési alakzat, mint szociológiai valóság, a 18. századtól kontinuuosan létezett. Ha pedig azt a kérdést tesszük fel, hogy min nyugodott ez a folyamatosság, akkor a hitbéli, szellemi tényezők mellett elsősorban az intézményrendszer megszakíthatatlanságát, magának a református egyháznak, az egyházmegyékbe és egyházkerületekbe szervezett gyülekezeteknek a szerepét kell hangsúlyoznunk. Ez volt az az alapstruktúra, amely hordozta, fenntartotta, működtette azt a speciális intézményrendszert, a református iskolahálózatot, amely lelke, éltetője volt a szóban forgó alakzatnak. Nincs terünk itt érdemben taglalni ennek az iskolarendszernek a működés módját a nagy kollégiumoktól az országot átszövő partikuláig, kisiskoláig és a nyugat-európai peregrinációs gyakorlatig, de azt láthattuk a családtörténetekben, hogy ezen az iskolarendszeren nyugszik az egész alakzat léte. Középpontban a kollégiumok voltak. A kollégiumok biztosították az alakzat folyamatosságát, folytonos kiegészítését, megújulását.

Szociológiailag a centrumban a papi rend volt a tanár, tanító, falusi jegyző és gazdatiszt elemekkel kiegészülve. Szoros szimbiózisban éltek a kismemességgel, szövevényes kapcsolati hálóval kötődve egymáshoz. Ez a családi kapcsolat a 20. századig fennállt a kismemesség utódaival. Jellemző volt a papi hivatás öröklődése, a lelkészcsaládok összeházasodása, a prédikátori dinasztiák kialakulása. Legalább ilyen fontos volt azonban, hogy a papi rend újra és újra kiegészült nemesi háttérű kisbirtokos és iparos famíliákból, s az idő előrehaladtával egyre inkább nem nemesi háttérű földművesek és iparosok családjaiból. A húsz teológus professzor közül négyen apai ágon lényegében elsőgenerációs értelmiségiek voltak, hétnek pedig az apja volt elsőgenerációs értelmiségi. A református felekezeti-művelődési alakzat szociológiai létmódjának legfőbb konstituáló tényezője a 18. századtól a folytonos kiegészülés volt újabb személyekkel, családokkal. Az is vitathatatlannak látszik, hogy azt a rezervoárt, ahonnan az utánpótlás meghatározó mértékben származott, bizonyos belső mozgás ellenére egyfajta állandóság is jellemezte. Ebben a rezervoárban magyar etnikumú, felfelé törekvő református nemes és nem nemes kisbirtokosok, kézművesek, magyar etnikumú református nemesi és honorációr értelmiségi csoportok és magyar etnikumú

kiseb református birtokos nemesek voltak. A rezervoár értékvilágának viszonylagos állandóságát az egész magyar református egyházi és iskolai intézményrendszer biztosította. A református felekezeti-művelődési alakzat fogalma csak ezzel az utánpótlási bázissal együtt értelmezhető.

A hittudományi kari professzorok egymást követő nemzedékei tudományos pályájának általános tanulságait az Egyháztörténeti Szemle című folyóiratban megjelentetett cikkben elemeztük (külföldi tanulmányutak úticéljai, nyelvtudás, tudományos fokozatok, tudományos életben betöltött szerepek, folyóiratok szerkesztése.)

Ezután döntöttünk úgy, hogy a református hittudományi kari tanárok adatait az igen erősen részletezett életútleírásokkal, bő tematikus bibliográfiával, bevezető és elemző tanulmánnyal célszerű önálló kötetként is megjelentetni. A 12 szerzői íves, teológiai professzorok által is lektorált adattári kötet a „Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848-1944” sorozatunk II. köteteként „Hit – tudomány – közélet” címmel a fennállásának centenáriumát ünneplő Debreceni Református Hittudományi Egyetem részbeni anyagi támogatásával jelent meg az Eötvös kiadónál. A kiadásra szánt OTKA támogatás egy részének megtakarítása tette lehetővé, hogy egyetemi adattári sorozatunknak egy újabb kötetét rendezzük sajtó alá. Ennek finanszírozásához eredeti költségvetésünk rovatai közötti átcsoportosításra is szükség volt, amelyhez az NKFI is hozzájárult. A 3.1. Külföldi utazás rovaton tervezett 340 ezer forintot ugyanis nem kívántuk felhasználni, mert a korábban helyszíni anyakönyvi kutatást igénylő adatok nagyobb része online formában elérhető, illetve kisebb részben kollegiális adatszereléssel beszerezhető volt. Általában nagy energiával s ugyanakkor körültekintéssel igyekeztünk korábbi levéltári és könyvészeti gyűjtésünk mellé hasznosítani az újonnan elérhető online forrásokat (például képi formátumú szlovákiai anyakönyvek, s a levéltárakban online kutatható magyarországi anyakönyvek képi változata, az OSZK aprónyomtatvány tárának ugyanilyen módon elérhető gyászjelentés gyűjteménye). Az adatsorozatok tömeges feltárása után sokat gazdagodott adattárunk az egyes személyekre intenzíven fókuszáló kutatással is. Az elmélyültebb filológiai elemzés újabb adatokat, újabb felismeréseket eredményezett.

Az új, immáron harmadik kötet elkészítésénél a felekezeti-művelődési tömb gyökereinek, határainak keresése miatt változatlanul nagy gondot fordítottunk több generációra visszamenően a családi adatokra. Adattári köteteink emiatt a társadalomtörténeti nézőpont, a részletes családi adatok miatt különböznek leginkább más életrajzi adattáraktól. Emberről emberre haladva az életút címszavánál is arra törekedtünk, hogy minél részletesebben dokumentáljuk az egész életpályát.

Az intézményi szempontú második kötet után maradva a felekezeti tagolásnál úgy döntöttünk, minden esetben megkeressük azt a sajátos rendező szempontot, amelynek a segítségével az adott felekezet egyetemi tanárain belül olyan alcsoportokat konstruálhatunk, amelyek további történeti szociológiai összefüggések felé mutathatnak. A reformátusok esetében ez a rendező szempont a területi, egyházszervezeti tagolódás. Az egységes Magyarországi Református Egyház 1881-es létrehozása előtt csak az egyházkerületek voltak azok a nagyobb szervezeti egységek, amelyek szuperintendens/püspök és a világi főgondnok vezetésével összefogták egy-egy nagyobb régió egyházmegyéit. Lényegében minden egyházkerületben működött kollégium típusú, a főiskolai szintet is magába foglaló oktatási intézmény, amelynek kisugárzásával meghatározó szerepe lehetett a kerületben, az egyházi intézményi rendszer működtetésében, a református művelődési alakzat formálásában. Azt feltételezzük, hogy ezekben az egyházkerületekben az eltérő történelmi körülmények, a más-más társadalmi szerkezeti tagolódás, a különböző kontextusok miatt a református felekezeti-művelődési alakzatnak sajátos változatai alakulhattak ki. Ezért az egyes református egyházkerületek területéről származó református professzorok szócikkeit szervezzük egymás mellé. A következő, már sajtó alá rendezett, az Eötvös kiadónál lévő kötetet a tiszáninneni egyházkerületből származó egyetemi tanárok szócikkeinek szenteltük: „Református egyetemi tanárok Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848-1944 III.” Ebben a kötetben a bevezető tanulmány után először az összes 182 református professzor regiszterét közöljük ábécé-rendben, majd a kinevezés rendjében (alapadatokkal és a tanári kinevezés adataival). Ezután következnek a tanárok szócikkei, majd „A református

felekezeti-művelődési alakzat sajátosságai a tiszáninneri egyházkerületben” című zárótanulmány.

Az adattári köteteken kívül igyekeztünk folyóiratcikkekben és gyűjteményes kötetekben is közzétenni eredményeinket. Adattári bázisunk folyamatos sajtó alá rendezésével pedig további adattári kötetek kiadását tervezzük a többi felekezeti-művelődési blokk különböző alcsoportjaira vonatkozóan is. Ehhez a Történeti Szociológia Tanszéken mind a személyi, mind a szükséges technikai háttér rendelkezésre áll. Az adattári sorozattal együtt további elemző tanulmányokat készítünk.